ेशवसुताच्या वितेतून आविष् त हो ारा ाव्यविचार : समी ा आ ि विश्लेष ा

प्रा. आर. बी. सा ार र, प्रभारी प्राचार्य, रात्र ालीन महाविद्यालय, अमरावती. मोबा. ९८२३७३१२७१

प्रस्तावना: वी आपले ाव्यविषय विचार आपल्या वितेतून प्र ट र याचे प्रमु ा ार ा " वींना रूढ ल्पनेपे ा ाही निराळी प्र ारची ाव्यरचना रायची असते. आपले ाव्य पूर्वीच्या ाव्यापे ा ाही बाबतीत तरी निराळे असल्याची जा ीव त्यांना असते. या घटनेचे समर्थन त्यांना रायचे असते. म्ह ून आपले ाव्यविषय विचार ते ाव्यामध्ये प्र ट रतात." (रा.श्री.जो ा:१९४८:५०) निस र्गविषय ज ा वितेतून ेशवसुतांचे ाव्यविचार त्यांच्या वितेत आलेले आहेत. ेशवसुतांनी जवळपास वीस वितांमधून आपली ाव्यविषय मते मांडली आहेत. स्फूर्ती, प्रतिभा, वी, वीचे व्यक्तिमत्त्व यांच्याबद्दलच्या चिंतनात्म वितेतून ेशवसुत आपली विता प्र ट रतात. या चिंतनाला मानसि वि लतेचा आरोपही त्यांच्यावर झाला आहे. ेशवसुतांचा ाव्यविचार ालील ार ाास्तव त्यांच्या वितेत येतो.

ेशवसुतांची ाव्यविषय विता

↓ ↓ ↓ ↓

ुढ ुजनात्म विता | निस ा विता | सामाजि विता | ाव्यविचार विषय विता

↓ ↓ ↓

झपूर्झा, हरपले श्रेय | जीवनदृष्टी विषय विता | या वितेतील आशय

↓

वी ो ा?
वी ा व ो ाासाठी लिहितो?
वी ो ाच्या बळावर लिहितो?
वीने ुाच्या बंधनात लिहावे?
समाजात ाव्याचे स्थान ाय असावे?
ाव्यात शब्दाचे स्थान ाय असावे?
विता म्ह ाजे ाय?
विता शी असावी? शी नसावी?
ाव्यस्फूर्ती शी होते?
ाव्यनिर्मितीमधील समस्या ो ात्या?

ेशवसुतांनी आपल्या ाव्यविचाराला, आपल्या ाव्यविषय चिंतनाला ाव्यविषय बनविले. मानसि वि लतेचा आ ि रो ाटप ााचा आरोप झेलत स्फूर्ती, समाज, प्रतिभा, ल्प ता यांचा विचार आपल्या वितेमध्ये धडाडीने मांडला. ार ा त्या अ ोदर म. मो. ुंटे व ाळता समग्र आ ि संपू र्ा ाव्यविषय विचार ु ाी वितेमध्ये तसेच स्फूट ले ानात ेला नाही. "जो मनुष्य आपल्या जीवित ार्याबद्दल मनःपूर्व तेने विचार रतो त्याला आपल्या अंतःप्रवृत्तीबद्दल उत् ट ुतूहल वाट ो स्वाभावि आहे. त्या प्रवृत्तीची ओळ ा रून घे याची त्यांची आ ां ाा सर्वस्वी न्याय्य व निरो ाी आहे आ ि या आ ां ोमुळे झालेली प्रतीती त्याच्या उक्तींतून स्पष्ट हो ो अपरिहार्य आहे." (ुसुमावती देशपांडे:२०००:२६) ए ा आ स्मित उर्मीतून ेशवसुतांनी विता आ ि ाव्यविषय विचार त्यांच्या वितेमध्ये आ ाले.

ेशवसुतांची जीवनदृष्टी ए सं ोप :

देवाने मानवाला निर्मा ा ेले नाही तर मानवानेच देवदानवांना निर्मा ा ेले आहे, ही ेशवसुतांची जीवनदृष्टी आहे. ईश्वराने सर्व निर्मा ा ेले हा पारंपरि दृष्टी ो ा ेशवसुतांनी ना ारला. "पृथ्वीलाच स्व र्ा बनविता येईल, ि बहुना वी आ ि महात्मे आपल्या हृदयप्र ाशाने, प्रेषितवा ाीने, आत्माहुतीने व सर्जनशील जीवन ार्याने ज ााला बदलू श तील अशी ेशवसुतांची श्रद्धा आहे. मनुष्याने मुक्त मनोव्यापार, ि या व प्रयत्न यांचा सेतू ज ा व सृष्टी यांना जोड ाारा आहे. रूंद दरीने विल ा अस ाारी ज ााची जडता व सृष्टीची चिन्मयता मानवी सर्जनशीलतेने संल न होतात आ ि मानवी जीवनाला ध्येय, श्रेय, आ ां ाा व आशा लाभतात, अशी ही ेशवसुतांची जीवनदृष्टी आहे." (दि. े.बेडे र:१९६६:११५)

ेशवसुतांची विता 'ही ए ोर्पनि न ् ांती होती' (दि. े.बेडे र:१९६६:११९) ेशवसुतांनी निस र्ग, प्रेम, मानव, स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, समाज, सौंदर्य, ला निर्मिती, आत्मविष ार या मूल्यावर आधारित विता लिहिली. पारंपरि परलो निष्ठ आ ि ईश्वनिष्ठा ना ारून ऐहि जीवना डे पाह ाारी ईश्वर ेंद्री विता मानव ेंद्री ेली. ेशवसुतांच्या ाल ांडात इंग्रजी सत्ता भरात होती, या सत्तेने वाहून आ ालेले नवीन तत्त्वज्ञान ेशवसुतांच्या विता घडवायला ार ाीभूत ठरले. धर्मश्रद्धाना विज्ञानाने या ाळात तडा दिला होता. बुद्धिप्रामा ययवादाला विज्ञाननिष्ठेचा पाया याच

ाळात घातल्या ेला. पारंपरि धर्मभावना, सामाजि रूढी यांचा ाच मी होऊन, व्यक्तिस्वातंत्र्य हे मूल्य प्रस्थापित झाले. व्यक्तीची मूलभूत स्वायत्तता मान्य ेली ेली. या आधुनि ी र ाच्या प्रबोधन यु ाचा परि ाम ेशवसुतासार या यु ा-जा ीवा टिप ाऱ्या वीवर हो े अपरिहार्यच होते.

इहलो निष्ठा हे या वितेचे विशेष "मानवी सद् ु ाचा वि ास, मानवी ोमलता, सर्व ाही ऐहि जीवनाच्या सौंदर्यासाठी व ौरवासाठी आहे, या विश्वासाने ते स्फुरलेले आहे. ऐहि जीवनाचे सौंदर्य, त्याचे स्वारस्य व उदात्तता यांच्या जा ावित त्याचा उ ाम आहे." (ुसुमावती देशपांडे : २०००:१५) ेशवसुतांच्या वितेवर इंग्रजी रोमँटि ाव्याची ए प्रबळ प्रेर ा होती. आधुनि ी र ा, प्रबोधनयु ा, इंग्रजी रोमँटि ाव्य हे घट ल ात घेऊनच ेशवसुतांचा ाव्यविचार समजून घेता येईल.

वी ो ा?

"या अन्तरालांतिल तार ांत
आत्मे वीला ुनि दीसतात;
ांचेमधूनी दिसतें जनांला;
धोंडयामधूनहि दिसे वीला!" (समग्र ेशवसुत)

"लो ांना ाचेमधून दिसते तर वीला धोंड्यामधून दिसते. सजीवांना विचार प्रवृत्त र ो आ ि निर्जीवास बोलते र ो, अशा रीतीने मानवाच्या अं ी देवत्त्व आ ून पृथ्वीला स्व ावर ता ावयास समर्थ र ो ही वींची ामे आहेत. वी नरजातीचे ान व डोळे आहेत ार ा जे लो ांना ऐ ू येत नाही व जे लो ांना दिसत नाही ते वीला दिसते. अशा ाव्यविषय सं ल्पना या वितेत स्पष्टप े जा ावतात." (भ.श्री.पंडित:१९७८:१५४)

"पौढत्वी निज शैशवास जप ें बा ा वीचा असे। (समग्र ेशवसुत)

वरील ओळीतून ेशवसुतांनी ' ाव्यप्रयोजनाची' ल्पना स्पष्ट होते. लहान मुले ज्याप्रमा े आपल्या भावनांशी प्रामा ि असते. त्याला आपल्या भावना प्र ट रतांना ो ाताही सं ोच वाटत नाही. त्याच भावभावनांनी आपल्या मनातील विचार वीने व्यक्त रावे असे ेशवसुतांना अभिप्रेत आहे. आधुनि वींसाठी हा आत्मविष ाराचा संदेश महत्त्वाचा ठरताना सध्या दिसतो आहे. या भव्योदत्त सं ल्पनेतून वी आ ि वितेचे स्थान ि ती उच्च स्थानावर होते हे यातून प्रत्ययास येते.

वी ा व ो ासाठी लिहितो.

रूनियां ाव्य जनांत आ ा ें,
न मु य हा हेतु तदीय मी म्ह ें;
रूनि ते दं ा मनांत ुं ा े;
तदीय हा सुन्दर हेतु मी म्ह ें; (समग्र ेशवसुत)

या वितेत ेशवसुत वीच्या आत्मसंतोषाला महत्त्व देतात. वी विता जनात आ ा यासाठी लिहित नसून त्याचा उद्यो ा 'स्वान्तःसु ाय' असतो. सभारूचीसाठी जो विता लिहितो तो त्याला त्या वितेपासून समाधान तर मिळत नाहीच, शेवटी लो निंदेचे भयही त्याला असते. ारा वी आत्मसंतोषासाठी स्वतंत्र आ ि स्वच्छंद विता लिहितो. " लावंतांचे स्वातंत्र्य आ ि लावंतांचे सामाजि उत्तरदायित्व यांत विसं ाती आहे ाय? निदान ेशवसुतांचे या प्रश्नाचे उत्तर 'नाही' असे आहे; या दोन भूमि ांमध्ये ेशवसुतांना सुसंवाद अभिप्रेत आहे. 'जी ि' आ ि 'बाह्य' वाङ्मयीन सं े त आ ि व्यावहारि उपयो िता या बंधनांतून त्यांना लावंतास मुक्त रायचे होते प ा सामाजि सु ादुः ापासून आ ि मूल्यांपासून विभक्त रावयाचे नव्हते. म्ह ूनच लावंताचे स्वातंत्र्य आ ि त्याची सामाजि बांधिल ी या उभ्या तत्त्वांचा पुरस् ार ेशवसुतांनी ेला आहे." (द.भि. ुळ र्ी : १९९३:१२०)

ेशवसुतांनी विता आ ि वी यात अंतर न ठेवता आपल्या सु ासाठी विता वीने रावी असे म्हटले आहे.

विता म्ह ाजे ाय?

ेशवसुतांनी 'भाव आ ि मूर्ती यांचे ल न' या वितेत विता म्ह ाजे ाय? याचा अर्थ उल ाडला आहे. "मूर्ति या शब्दाचा अर्थ येथे 'शब्द' असा होतो. भाव म्ह ाजे भावना. भावनांना जेव्हा शब्दरूप म्ह ाजे दृश्य आ ार मिळतो त्यावेळी ाव्यनिर्मिती होते. शब्द म्ह ाजे अर्थाचे ोचर असे चिह्नी र ा होय. भावनांचे चिह्नी र ा म्ह ाजे भावनांना चिन्ह, ोचर असे रूप, *symbol* दे ो होय. म्ह ाजेच भावनांना शब्दरूप मिळवून देऊन ाव्यनिर्मिती र ो होय." (रा.श्री.जो ा:१९४७:६६)

ही विता ेशवसुतांनी रूप ाच्याद्वारे मांडली आहे. व्यवहारी ज ाचा ों ाट जिथे आपला ानावर येत नाही अशा शांत आ ि ध्यानानु ूल ुंजवनात वर भावशर्मा आ ि वधू मूर्ती यांचे मिलन होते. येथे ल नासाठी उपाध्याय वी आला आहे. त्याने आपल्या जीवनाचा होम ेला आहे. जोडप्याच्या प्रेम ्रि डेचे अपत्य म्ह ाजे वीच्या सुरस ल्पना (क्लृप्ती) विता निर्मिती रिता शाप्र ारे अनु ूल परिस्थिती पाहिजे हे वरील वितेच्या आशयाने ालीलप्र ारे ेशवसुत सां ातात.

अ) नित्याच्या घाई ार्दीत ाव्य निर्मा ा होत नाही. वीच्या विशिष्ट अशा ध्यानम न मनस्थितीतच ाव्य निर्मा ा होते.
ब) ाव्यात भाव आ ि मूर्ती म्ह ाजेच आशय आ ि अभिव्यक्ती यांचे ए जीव रसायन झाले पाहिजे आ ि ते स्वाभावि प े झाले पाहिजे.
) ाव्यले ान म्ह ाजे साधार ा ोष्ट नाही तर वीला आपल्या सर्वस्वाचा होम त्यासाठी रावा ला ातो.
ड) या सर्व ार ामुळे ाव्यनिर्मिती होते तसेच ाव्यात क्लृप्ती व विचारवैभव येते.

ुसुमावती देशपांडे यांनी या वितेचा अर्थ ालीलप्रमा ो लावला आहे. "सू म आशयाच्या अभिव्यक्तीसाठी ज्यांचा चिन्हांप्रमा ो सूच प ो उपयो ा ेला जातो अशा प्रतिमांची निर्मिती... स्फूर्तिच्या ा ाी घडून आलेल्या मनोमन प्रतिमा व भाव यांच्या संयो ातून विविधरम्य ाव्यनिष्पत्ती होते." (ुसुमावती देशपांडे:२०००:५९)

" ाव्यफूर्ती शी व ो ात्या मन:स्थितीत होते"

प्रतिभेच्या बळावर ाव्यनिर्मिती होते हे जरी ारे असले तरी त्या प्रतिभेचा उ ाम हो यासाठी ो ातीतरी ए स्फूर्ती ला ाते. निमित्त ला ाते ही ाव्यस्फूर्ती शी होते, या मन:स्थितीचे यशासां ा व ान अने वितेतून ेशवसुत रतात.

"जे रम्य ते बघुनियां मज वेड ला ो;
ाा ें मनांत म ा होय सर्वेंचि जा ो;
ातो म्ह ून वनी फुलपां ाराते;
व्हायास सौ य मम ि ान्न अशा मनातें" (समाग्र ेशवसुत)

'फुलपा ारू' या वितेमध्ये निस ारम्य वातावर ात बा ाड ाा्या फुलपा ाराचे व ान ेल्यानंतर ेशवसुत शेवटच्या ड यात म्ह ातात, सृष्टीतील सौंदर्याने भरलेली मनोहर, आनंददायी दृश्ये पाहून वीच्या मनाला ाव्यनिर्मितीची प्रेर ाा मिळते. निस ाात दिस ाारी निस ारम्यता ही ाव्यनिर्मा ा हो या रिता ार ा आहे. असे ेशवसुत म्ह ातात.

'सारे सुंदर, भव्य घेऊनि तिनें तें वस्त्र ेले अहा!
'आली भू ुतु ें तिथे तिस तिने ते वस्त्र लेवीवलें,
तो त्या वृद्ध वरूंधरेवरि पहा तारू य ओथंबले' (समाग्र ेशवसुत)

' ल्प ता' या वितेत ेशवसुत म्ह ातात, रम्यसौंदर्याबरोबरच भव्य ाोष्टीनेही वीस ाव्यस्फूर्ती येते, ल्प ता देवीने सृष्टीतील जे-जे म्ह ून सुंदर भव्य असेल ते घेऊन वस्त्र वि ाले व ते वृद्ध वरूंधरेला लेवविताच ती तारू याने, सौंदर्याने ओथंबून ेली आहे.

लौ ि ज ााच्या व्यवहारातून बाहेर येऊन दूर ए ांतवासात जाऊन ध्यानम न होऊन वीला ाव्यनिर्मिती राविशी वाटते, असा ाव्यविचार ेशवसुत मांडतात.

'भृं ाा' या वितेमध्ये ेशवसुतांच्या मते प्रेम, सौंदर्य, आनंद हे ाव्यविषय होऊ श तात व वीला ाव्यनिर्मितीची स्फूर्ती देऊ श तात. रम्यता,चारूता,प्रीती आनंद या ाोष्टींचा अनुभव येऊन ाव्यस्फूर्ती होते, असे ेशवसुत म्ह ातात. वीला ाव्यस्फूर्ती झाल्यानंतर प्रत्य ा निर्मितीच्या वेळी त्याची मनस्थिती शी असते हे 'झपू ाा' या वितेमध्ये ेशवसुत स्पष्ट रतात. 'झपूर्झा' हा नवनिर्वाचीत शब्द वीने स्वत: निर्मिला आहे. ो ाामध्ये मुली झिम्मा ोळतांना 'जा पोरी जा' या शब्दांचा उच्चार जलद ातीने जेव्हा रायला ला ातात, तेव्हा 'झपूर्झा' असा प्रतिध्वनी उमटायला ला ातो. तोच शब्द घेऊन ाव्यनिर्मितीची स्फूर्ती आ ा निर्मिती यांचा मेळ घाल याचा अतिशय नावी यपू ा प्रयत्न ेशवसुतांनी 'झपूर्झा' या वितेमध्ये ेला आहे. ेशवसुतांच्या मते 'निर्मितीच्या वेळी वी या तन्मय अशा मन:स्थितीत पोहचतात; आ ा त्यातून लो ल्या ााच्या ल्पना त्यांना सुचतात.' निर्मितीच्या वेळी निर्मात्याला व्यावहारि सु ादु: ो, हास्य-अश्रू, प्र ाश-अंधार या ाोष्टी विचलित रू श त नाही. सामान्य मा ासांना ही द्वंद्वे महत्त्वाची भासतात आ ा म्ह ून त्यापली डे पोहोचलेल्या महात्म्यांना ते लो वेडे ठरवितात. प ा हे वेडेच तन्मय होऊन आ ा नवनिर्मिती रून निरर्थ ाोष्टींना अर्थपू ा बनवीत असतात. याच मनस्थितीत लावंताची प्रतिभा ज्ञाताच्या ुंप ाावरून उड्डा ा रून अज्ञाताला स्पर्श रते. या नवनिर्मितीचा अधि ार सर्वांनाच आहे; प ा फारच थोडे लो तसा प्रयत्न रतात. ज्यांना ाही नवे शोधायचे ि वा निर्मा ा रावयाचे आहे त्यांनी या 'झपूर्झा' मंत्राचा जप ेला पाहिजे. 'निर्मितीच्या वेळची निर्मात्याच्या मनाची तन्मयता' या वितेत व ाली आहे.

वरील विवेचनावरून ेशवसुताचा ाव्यविचार स्पष्ट होतो.

संदर्भ सूची :

१. रा. श्री. जो ा, ेशवसुत ाव्यदर्शन, मुंबई, १९४७, आवृत्ती १ ली.

२. ुसुमावती देशपांडे, पासं ा, मुंबई, २००० आवृत्ती ६ वी.

३. दि. े. बेडे र, ेशवसुतांची ाव्यदृष्टी, मुंबई, १९६६, आवृत्ती १ ली.

४. संपा. भ. श्री. पंडित, समाग्र ेशवसुत, पु ो, १९७८, आवृत्ती २ री.

५. द. भि. ुळ ाी, दोन परंपरा, ना ापूर, १९९३,आवृत्ती १ ली.